

Dansk bygg, baltisk rug, hollandsk ost, spansk salt

Matimport til Nedenes amt i tidlig moderne tid

Ingeborg Fløystad

Matvareimporten til Nedenes amt fra 16-1700-tallet illustrerer hvordan mat har vært en internasjonal sammenbindende faktor gjennom handel over landegrensene. I dette området, og på Agder i det hele, var egenproduksjonen av korn blant de minste i landet, og import var nødvendig. Store deler av befolkningen i Nedenes ble tidlig i økende grad involvert i en markedsøkonomi gjennom trelasthandel, skipsfart og bergverksdrift, noe som gjorde det mulig å skaffe mye varer som kom fra andre land. Fra hvor og i hvilken grad inngikk importert mat – hva slags – i befolkningens livsopphold? Fikk avhengigheten av matimport basert på internasjonale priser konsekvenser for kosthold og andre sider ved deres liv?

Jeg vil belyse og sammenfatte dette noe med grunnlag i undersøkelser jeg tidligere har foretatt: For det første, et tollregnskap fra 1650-tallet som gir informasjon om etterspurte matvarer som kom til det største tolldistriktet i amtet, Arendal tolldistrikt. For det andre, min doktoravhandling om levekårene til arbeiderne ved Næs jernverk, Tvedestrand, i tidsrommet 1725–1807 som viser hvordan matimporten fikk konsekvenser for reallønn, husholdsøkonomi, forbrukssammensetning og kosthold. Og dessuten omtales bønder kjøp av korn, med vekt på situasjonen til bønder knyttet til Næs jernverk som arbeidskraft.

Matvareimporten til Nedenes amt omfattet et stort spekter av varer, men i volum var det korn – bygg, rug, malt som dominerte. Noe havre, gryn og mjøl ble også importert. Det betydde at internasjonale kornpriser fikk betydning for kosthold og økonomi. Det merkes særlig for pengelønnsarbeidere som arbeidet ved jernverkene. Slik sett hadde de felles erfaringer med folk i andre land. Men også bøndene fikk merke at avhengigheten av korntilskudd fikk konsekvenser, særlig i dyrtid, på grunn av deres kontakter med kjøpmenn og verkseiere. Alle var slik del av en overnasjonal pengeøkonomi.

Fra historikerens verksted. Håndtegnet diagram, gjengitt i Ingeborg Fløystads doktoravhandling fra 1979, s. 183, fig. 6.1. Grafene viser prisutviklingen på bygg og rug solgt til arbeidere og bønder ved Baaseland/Næs jernverk fra jernverkets magasin 1725–1807.

Denne skuta har nok vært med på å frakte oversjøisk importert mat til egdene. Brigg for fulle seil, tegnet opp med sepia, blå rolig sjø, 3 danske flagg. Tekst under: «Kristen Tomesøn Anna Louwesdatter 1685.» Vindu med blyinnfatning. AAM.10931. Foto: KUBEN.

Nedenes amt: geografi, næringer og behov for korn

Den sørvendte agderkysten hadde lett kontakt med oversjøiske områder: over Skagerrak til unionspartneren Danmark, østover via Kattegat inn til Østersjøen, sørover til stormakten Holland og andre land, og over Nordsjøen til England og Skottland. Skipsleia til og fra agderkysten er blitt kalt Nord-Europas viktige handelsvei.¹ Oversjøisk handelskontakt og dermed internasjonal påvirkning ble livsviktig for landsdelens mange lokalsamfunn fra slutten av middelalderen. Eller som Ida Bull uttrykker det: «til begynnelsen av 1800-tallet var Norge en del av det vi kan kalle en økonomiverden omkring Nordsjø-Østersjøområdet».²

Trelasteksport og etter hvert skipsfart med skipsbygging, gruvedrift og jernproduksjon ble viktige næringer i Nedenes amt. Det begynte med etterspørsel etter trelast fra andre land fra 1500-tallet. Ved siden av unionspartneren Danmark, var den økonomiske stormakten Holland og etter hvert England viktige handelspartnere i den østlige delen av Agder. På 15- og 1600-tallet kom hollandske skuter inn i de mange små havnene ved kysten, og skipperne handlet direkte med lokalbefolkningen. Folk langs kysten bygde også små fartøy som de brukte på oversjøisk handel, mest på det nordlige Jylland.

Etter at skogen ble mer uthogd ved kysten, ble vassdragene fra innlandet viktige for å frakte tømmer ned til utskipingshavnene. Det førte til at pengeøkonomien spredde seg innover på Agder, særlig fra Mandal og østover, der de mest skogrike områdene var. For Nedenes amt ble trelasthandelen svært viktig, fordi også tømmer fra Vest-Telemark ble fløtet ned til kysten.

Oppretting av en egen skipsflåte fra slutten av 1600-tallet førte til at Arendal tolldistrikt ble blant landets største skipsfartsdistrikt etter Bergen. På 1700-tallet hadde dette tolldistriktet lenge aller størst skipsflåte i landet, noe som ga sysselsetting til mange sjøfolk ved kysten og handverkere ved bygging av skuter og skip.³

Fra 1700-tallet ble jern et viktig handelsprodukt med avsetning hovedsakelig i Danmark under jernmonopolet fra 1730. Nedenes hadde i løpet av 1700-tallet tre jernverk, Næs jernverk, tidligere Båseland jernverk opprettet 1665, Egeland jernverk og Froland jernverk fra 1763. I kystområder ved Arendal ble dessuten gruvedrift viktig. De fleste jernverk i østlandsområdet hadde gruver i området og fikk jernmalm derfra.

Arbeiderne ved jernverk og gruver skaffet seg det meste av det husstandene trengte av matvarer fra varer som verksledelsen eller kjøpmenn importerte. Og fra de siste tiåra av 1700-tallet etter at Froland jernverk ble opprettet, måtte bønder i store deler av Nedenes (Setesdal unntatt)

produsere kull, levere ved og foreta kjøring for verkene. For fortjenesten fra dette arbeidet kjøpte bøndene mye importert korn.⁴

Som følge av dette varierte næringsgrunnlaget, ble befolkningen i Nedenes amt i tidlig moderne tid i økende grad innlemmet i en pengeøkonomi. Eksportvarer og transnasjonal handel finansierte matimport. Men når stor kornimport ble nødvendig, kom det også av jordeiendomsstrukturen. Dette var et område i landet med mange små gårdsbruk som følge av bruksdeling. Som region hadde Agder minst åkerviddede og utsæd etter Finnmark og Nordland.⁵ Området kunne derfor ikke brødfø befolkningen ved egen avl. Rundt 1700 ble det importert ca. 1 tønne korn pr. individ på Agder. Importen var størst til Nedenes amt, og de siste par tiårene av 1600-tallet ble det importert ca. 16–18 000 tønner korn i årlig gjennomsnitt.⁶

I andre halvdel av 1700-tallet varierte kornimporten til Arendal tolldistrikt mye fra år til år. De siste tiårene ble det vanligvis importert mellom 30 og 40 000 tønner. Det meste kom fra Danmark under kornmonopolets tid 1735–1788, men visse år i denne tiden var også kornimport fra andre områder, som østersjøområdet, tillatt.⁷ I 1801 var befolkningen i Nedenes ca. 32 000. En del av kornimporten til Arendal kom også befolkningen i deler av indre Telemark til gode på grunn av trelasthandelen med arendalskjøpmenn via Nidelv-vassdraget. Også på 1820-tallet var importen til Agder ca. 1 tønne pr individ.⁸

Kornvarene dominerte kvantitativt i matvareimporten og i forbruket til alle lag av befolkningen. Kornet var basis i kostholdet og vil bli mest omtalt i denne artikkelen.

Matimport ifølge et tollregnskap 1653/54⁹

Matimporten kan spores fra de eldste bevarte tollkilder. Kysten av Nedenes var fra 1650 delt i to tolldistrikt, Risør og Arendal tolldistrikter. Arendal tolldistrikt hadde størst kystlinje og flest anløpshavner, og den største importen til amtet kom via dette tolldistriktet. Det eldste tollmaterialet har kun spredte opplysninger om importen til distriktet. Et bevart tollregnskap fra 1653/1654 gir den første muligheten til å undersøke spørsmålet i større bredde, gjennom kvantitative og kvalitative opplysninger.

Regnskapet fra 1653/54 er et såkalt kommissariatollregnskap. Kommissariatoll (småtoll) skulle betales av varer som kom inn til landet. Regnskapet gir mye informasjon om fartøyene som kom til forskjellige havner i tolldistriktet med tollpliktige varer. Bare få skip kom til selve Arendal, som på den tid ikke var noe sentrum i området. Skipene, lokale skuter fra Nedenes, kom fra Danmark, fra Schleswig-Holstein, Danzig og fra Holland, det siste brukt som fellesbetegnelse for de nederlandske provinser.

Flatbrødbaking var en gammel praksis. Med import av rug ble etter hvert brød bakt i bakerovn vanlig utover 1700-tallet. Fra Olaus Magnus: *Historia de gentibus septentrionalibus*. Roma 1555.

I dette regnskapet får vi for første gang innsikt i lokale skuter som dro til Nord-Jylland med ved, bord og mindre tømmer, kalt danskebjelker, og kom tilbake med korn, hovedsakelig bygg. Denne danmarksfarten over Skagerrak, denne lokale oversjøiske handelen, var en spesiell rettighet gitt av kongen til kystbefolkningen i området, nedenesprivilegiene. De eksisterte lenge trass i motstand fra byborgerne som hadde enerett til all handel.

Flere slags matvarer ble registrert ved Arendal tolldistrikt fra mai 1653 til og med april 1654, varer fra Danmark, Schleswig-Holstein, Holland og Danzig. Men regnskapet viser ikke alle varemengder som kom til tolldistriktet. Noe import fra Danmark, sikkert mest korn, var fortollet ved utreise derfra, og smugling forekom nok.

I alt 7876 tønner (t) bygg, rug, malt, litt havre og mjøl ble registrert ved tolldistriktet i de nevnte år. Nøyaktige mengder av hvert vareslag er ofte ikke oppgitt, da tollen var lik pr. tønne. Av dette kom 57 % av kornet fra Danmark (mest bygg og malt) og litt fra Schleswig Holstein. Lokale skippere hentet 3290 t kornvarer fra Danzig, av dette var 1858 t rug og resten var uspesifisert mjøl. Fra Holland kom litt hvetemjøl. Bygg og rug dominerte importkornet, bygg fra Danmark og rug fra Østersjø-området på 1650-tallet. Ifølge importtall 11 år senere, 1665, kom det til 9497 t dansk korn og 2205 t fra andre steder (såkalt fremmedkorn, mest fra Østersjø-området) til Arendal tolldistrikt.¹⁰

Det var særlig Holland som midt på 1600-tallet forsynte Nedenes med forskjellige andre varer enn korn. Fra hollandske sildefiskerier i Kanalen kom mange tønner sild, fra landbruksproduksjonen kom ost, bønner, humle. Salt, vin, brennevin og krydder er eksempel på importvarer til Holland som ble formidlet videre. Tørre bakervarer, som kavring og pepperkaker, var hollandsk produserte, skipsbrød kom fra østersjøområdet.

Fra 1670-tallet finnes mer fullstendige tolloversikter over innkomne varer pr. år til både Arendal og Risør tolldistrikter, men uten at det er oppgitt hvor varene kom fra. Disse listene viser et enda større utvalg av importerte matvarer utenom korn – varer som kjøtt, flek, smør, egg, grønnsaker, levende dyr, krydder og sydfruker.¹¹ Mye av landbruksvarene kom nok fra Danmark, mens varer som krydder, risgryn, sydfruker og sukker var varer som Holland nok formidlet via det hollandske ostindiske handelskompaniet.

Tollistene viser altså et stort spekter av varer som krysset landegrensene for å nå forbrukere i Nedenes amt. I tillegg kom fiskevarer vestfra som krysset regionale grenser da jakter fra Lister og Stavanger kom til Nedenes med varer. Dette er det også spor av i kommissarietollregnskapet.

Hvem kjøpte importvarene? Over 40 små skuter fra kysten av Nedenes er nevnt i tollregnskapet fordi varer ble tollklarert i en av havnene en eller flere ganger. De fleste kom som vist fra Danmark med korn, noen få hadde også vært i Østersjøen. De fleste skutene var eid av kystbønder, og varene de hadde med var dels til eget bruk og til medeiere av skuta, dels anskaffet for andre. Noen varer ble importert tollfritt. Tre ganger i året hadde en skipper med seg bygg til adelsmannen Jesper Friis til Landvig, 50 t hver gang. Og eierne av Barbu jernverk importerte tollfritt 167 t bygg, 6 t havre og en del fisk til folk ved jernverket.

Av varer som hollandske skip kom med, hadde nok salt, ost og humle og brennevin en spredning til allmuen, mens mindre kvanta av enkelte varer, som vin og rosiner, indikerer en mer begrenset bruk til de mest velstående.

Det var bygg og noe havre som ble dyrket i Nedenes, kornslag som ikke kunne brukes til gjæret brød. Den importerte rugen kunne deri-

Malt (spira og importert bygg) til ølbrygging ble også importert i større mengder og solgt til befolkningen. Her en ølbolle med mulig opprinnelse fra Gjerstad 1762. AAM.15273. Foto: Gerd Corrigan.

Næs jernverk 1810. I forgrunnen masovnen med bro opp til masovnkranen og et langt kullhus. Høyere opp boligen til verkseieren Jacob Aall. Arbeiderboliger og åsene i bakgrunnen er tegnet etter fantasien. Hammerbygningene der verkets viktigste eksportartikkel stangjern ble produsert, vises ikke på tegningen. Tegning av H. Wendt. Foto: Det Kgl. Vid. Selskap, Trondheim.

mot nyttes til dette, noe som førte til tidlig bruk av ovnsbrød i området. Som en konsekvens av rugimporten finner vi bakerovner her fra ut på 1600-tallet, først blant borgerne ved kysten. Fra tidlig på 1700-tallet finnes eksempler på at strandsittere og kystnære bønder også hadde bakerovn, og det forekom fra den tid også i boliger ved Næs jernverk.¹²

Jernverksarbeidere og importert mat¹³

Importerte matvareslag tilsvarende de fleste som kom til nedeneskysten ut på 1600-tallet, gjenfinnes når matforbruket til arbeiderne ved Næs jernverk på 1700-tallet undersøkes. Som pengelønnsarbeidere hadde de et kosthold dominert av importerte matvarer. Egenproduksjonen på små plasser var liten.

Jernverket var blitt grunnlagt 1665, og eierne kunne inntil 1736 innføre varer tollfritt. Verket holdt matvarelager i Tvedestrand for å kunne forsyne arbeiderne, og etter hvert også bøndene som hadde leveranser av kull, ved, trelast og kjøring for verket. Matvarene var for det meste importert direkte fra jernverkets oversjøiske forbindelser, eller indirekte via handelskontakter i de nærmeste byer Risør og Arendal.

I regnskapsmaterialet etter jernverket er det særlig i de eldste regnskapene lagt til forklarende ord for å karakterisere importvarene. Verket solgte hollandsk og engelsk ost, dansk og engelsk smør, dansk flesk, spansk salt, luneburger salt (fra Tyskland), skottemel (dvs. mjøl fra Skottland). Fiskevarer kom vestfra og var altså import fra en annen region. Opprinnelseslandet er ikke nærmere spesifisert for korn, gryn, erter og humle, men mye kom nok fra Danmark..

Verksmagasinet hadde faste vareslag på lager. For eksempel viser en oversikt fra 1714 at verket hadde følgende matvarer for salg: bygg, rug, malt, boghvetegryn, byggryn, erter, humle, smør, salt kjøtt, salt og flere typer salt fisk (mest av salt torsk og sei, klippfisk, kokesild og spekesild).¹⁴ Varebeholdningen ut på 1700-tallet besto av følgende faste vareslag: bygg, rug, malt, erter, humle, gryn, salt, smør, flesk, ost, sild og torsk.¹⁵ Dette var basisvarer i arbeidernes kosthold. I tillegg forsynte verket dem alltid med tobakk, en nødvendig stimulans. Om noen i verksbefolkningen ønsket det eller hadde økonomi til å skaffe seg andre varer, som brennevin, krydder evt. sydfrukt, sukker, kaffe, måtte de kjøpes på annen måte, helst fra kjøpmenn i byene. Bortsett fra brennevin er det ikke spor i regnskapene av at arbeiderne kjøpte slike varer på 1700-tallet.

Verkets proviantregnskaper viser også hvor varene kom fra. I 1766 og 1786/87, for eksempel, kom det meste fra Danmark. I Aalborg ble det innkjøpt bygg, malt, ost, smør og flesk, og skipperen Gunder Gundersen ble betalt for frakt av dette til Tvedestrand. Fra Kolding kom smør, ost, gryn, fra Korsør bygg og malt, fra Odense smør, flesk, ost, erter, byggryn og boghvetegryn.

I de nevnte årene ble også mye østersjøkorn importert til verket. Kornmonopolet, som bare tillot handel med dansk korn i tiden 1735–1788, ble opphevd innimellom. Fra Königsberg kom mye rug, men også bygg og erter. Fra Elbing (nær Riga) kom rug og bygg.

Noen varer ble kjøpt fra lokale kjøpmenn, som spansk salt hos Salve Kallevig og Stian Herlofsen i Arendal. Vestfra kom sild, torsk og sei, solgt til verket av Salve Torstensen og Finchel Colbjørnsen (vel to skipper). Jeg vil anta at den oversjøiske matimporten til Nedenes på 1700-tallet i stor grad ble fraktet på distriktets egne skip.

Priser, reallønn og kosthold – internasjonalt perspektiv

Systematisk bevart regnskapsmateriale fra 1725 i jernverkets arkiv, i de såkalte «verksbøkene», har gjort det mulig å undersøke reallønn, husholdøkonomi og kosthold til arbeiderne. Regnskapene viste hver enkelt arbeiders debet og kredit måned for måned, år etter år. Doktor-

30		Dele av korn fra Pancevie Land Schnell laant i Koenigsberg 60 Lyske King fra som indvandre 1297 tønner, og 1/2 tønner	4116	12	1297
216	Maj 3	af Jens Olsen 303 t jern i Koenigsberg	36	1	10
216	22	af Etling Tidbre som blev 3 1/2 t jern i 200 3/4	103	12	
212		af Mr Bert Mortensen i forveer 600 t sig } i 200 1/2 t 300 t smelt }			1950
213		Albret Albrechtson som og indvandre som Linnæus Dammal Næves	2074	3	12
207	24	af Mr Hans Richardsen Gledstrup 560 t sig i som indvandre 570 t sig i } i 200 1/2 t 1950 340 t smelt i som indvandre 320 3/4 t sig i }			
211		Tore Esterhaae som og indvandre som	121	1	5
191	26	af Thomas Gledstrup Løkke 3 1/2 t sig i 7 1/2 t sig i i 200	60	1	18

Utsnitt fra en side som viser innkjøp av korn og andre matvarer til Næs jernverks proviantmagasin i Tvedestrand 1766. Eierne Ulrich Schnell kjøpte i april 1297 tønner rug fra Königsberg (nå Kaliningrad). I mai kjøpte han fra Danmark til sammen 1160 t bygg og 640 t malt. Kornvarene ble solgt til arbeidere og bønder. Kilde Næs jernverks arkiv, eldre del, magasinbok 1766, Nes Verk, Tvedestrand.

gradsundersøkelsen min avsluttes ved krigsutbruddet 1807, men regnskapene er bevart videre.

I avhandlingen undersøkte jeg kornprisene ved salg til arbeiderne hvert år. Prisene fulgte kornprisinivået i byene, og de svingte over året og fra år til år. Tendensen var et stigende prisnivå, særlig fra 1760-tallet. Hvert femte år undersøkte jeg reallønnen til forskjellige grupper arbeidere (arbeidere i gruver, masovn, hammere) og til en gjennomsnittsarbeider, basert på husholdsinntekter hvert år. Jeg foretok også dybdeundersøkelser av husholdskonometri og kosthold til arbeiderne de tre årene 1726/27, 1766 og 1801. Alt bygde på analyser etter avskrivning, sammenregninger og regnskapsoppsett av hver enkelt arbeiders inntekter og utgifter i de spesielt undersøkte år.¹⁶

Det følgende er viktige resultater av det jeg fant i min doktoravhandling, der jeg viser kornimportens betydning for kostholdet, men også knytter dette til internasjonale forhold. Prisvariasjonene førte til at reallønnene svingte mye. Men prisøkningen på korn førte til reallønnsnedgang for arbeiderne fra 1760-tallet og særlig rundt 1800 da kornprisene var uvanlig høye.

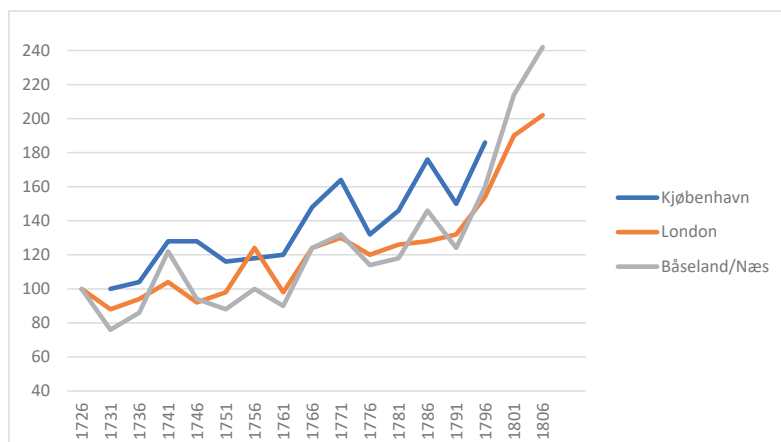
I hele undersøkelsesperioden utgjorde innkjøp av mat for en arbeiderhusstand mellom 60 og 80 % av de årlige utgiftene, variasjonene kom av ulike inntektsnivå og husstandsstørrelse. Korninnkjøpene dominerte i mengder og utgifter. Utgiftene oversteg ofte inntektene, og gjeldsdannelse var et vanlig fenomen for den enkelte arbeider.

Prisnivå og prisutvikling påvirket sammensetning av matinnkjøp i

de enkelte år og over tid. Bygg var billigere enn rug, og med prisøkning/reallønnsnedgang ble forbruket av rug redusert. Ved betydelig reallønnsnedgang, som rundt 1800, ble også maltinnkjøpene redusert. Indirekte fikk kornprisene i tillegg betydning for innkjøpte mengder av animalske matvarer som også ble redusert når kornprisene var høye. Prisøkning på korn og høye kornpriser førte slik til et mer ensidig kosthold, med dominans av bygg. Prisnivå og prisutvikling hadde altså veldig stor innvirkning på arbeidernes kosthold og husholdsøkonomi. Potet begynte så smått å komme inn i kostholdet fra 1770-tallet, men uten ennå å endre på forbrukssammensetningen.

Da jeg arbeidet med min reallønns- og levekårsundersøkelse, basert på historisk regnskapsmateriale fra tidlig moderne tid, fantes det ingen paralleller til dette i norsk historieforskning. Men det var naturlig å knytte den til undersøkelser i andre land,¹⁷ noe som i høy grad viste at historien til dette lokalsamfunnet gikk ut over lokale og nasjonale rammer. Da jeg arbeidet med doktoravhandlingen på 1970-tallet, hadde engelske forskere lenge vært opptatt av levestandardutviklingen til arbeidere under den industrielle revolusjon. Undersøkelser der viste stagnasjon eller nedgang i siste halvdel av 1700-tallet på grunn av økende levekostnader. Jeg fant en parallellitet i levekostnadsutviklingen over tid ved Næs, i København og London.¹⁸ Funn fra min doktorgradsavhandling falt inn i dette mønsteret.

Resultater fra avhandlingen min knyttet an til internasjonal forskning på reallønnsutvikling og husholdsøkonomi i andre vest-europeiske arbeidergrupper.¹⁹ Ettersom prisene fulgte internasjonale konjunkturer, ga prisutviklingen på korn felles skjebne med folk i andre land. Prisene på korn i Vest-Europa økte fra midten av århundret, og særlig fra 1770-tallet. Det gjaldt også dansk korn som Nedenes i stor grad var avhengig av, og en grunn til prisøkningen var økt korneksport til England fra Danmark. En generell årsak var ellers befolkningsøkning i Europa på 1700-tallet.

Levekostnader hvert femte år på 1700-tallet i København, London og ved Baaseland/Næs jernverk hvert femte år. Diagram basert på Fløystad 1979 s. 257, fig. 7.7. Montasje: KUBEN

Bønder og kornforbruk

Min doktoravhandling illustrerte hvordan viktige sider ved levekårene til arbeiderne ved Næs jernverk var en konsekvens av at deres matforbruk i stor grad var basert på oversjøisk import og dermed internasjonale konjunkturer. Funn fra denne undersøkelsen kan også kaste noe lys over hva matimport hadde å si for bondebefolkningen som var tilknyttet jernverket.

Nedenesbøndene var, som nevnt innledningsvis, knyttet til tre jernverk og til jernverk østpå som råvareprodusenter og ved transport, og til kjøpmenn i byene som de leverte trelast til. De skaffet seg slik mye tilskudd av matvarer via verk og kjøpmenn. Spesielt gjaldt dette importerte kornvarer, da nedenesbøndene som vist ikke hadde nok egenprodusert korn. Særlig i de indre bygdene dyrket de bare nok til et halvt års forbruk.

Bøndene tilknyttet Næs jernverk som arbeidskraft kjøpte korn og andre varer fra verkets magasin.²⁰ Mange fikk fra andre halvdel av 1700-tallet faste forsyninger flere ganger i året. Arbeidere og bønder betalte samme priser på kornet, med unntak av 1800–1803 da prise-

Bøndene hadde mye arbeid med å produsere og frakte store mengder kull til jernverket. Det ga inntekter, men prisutviklingen over tid på 1700-tallet førte til «reallønnsnedgang» også for bøndene, se diagram. Kullmølebrenning ved Østgard Ljøstad på Vegårshei ca. 1905. Foto: Ukjent/Asbjørn Moland.

ne ble litt redusert for bøndene sammenliknet med priser for korn til arbeiderne. Prisutviklingen påvirket det bøndene fikk ut av inntektene via verket. Og forholdet mellom prisen på korn og prisen på en lest kull viste at også deres «reallønn» ble redusert fra de siste tiårene av 1700-tallet.²¹ Men kulleveransene økte da jernproduksjonen ved verket økte,²² noe som kan ha ført til økte årsinntekter for bøndene. Realutbyttet kan ha blitt opprettholdt for i hvert fall en del bønder inntil prisnivået på korn ble uvanlig høyt ved århundreskiftet.

Regnskapene til bøndene som leverte kull og foretok kjøring for Næs verk, viser at mye korn ble innkjøpt fra verket. Eksempel på tømmerleveranser til bykjøpmenn viser også korninnkjøp derfra.²³ Ikke minst under krigsårene 1807–14 ble det klart hvor uhyre viktig kornimporten var i kostholdet til befolkningen i Nedenes, og hvor avhengig folk flest var av oversjøiske tilførsler.

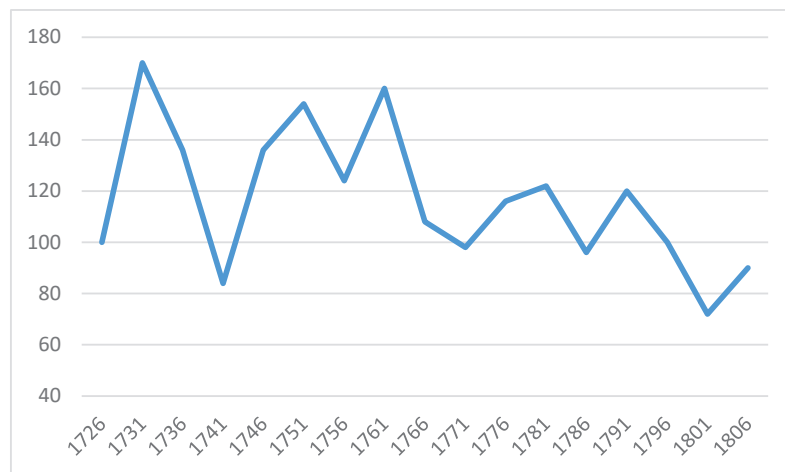
Jacob Aall, eier av Næs jernverk fra 1799, skrev i sitt skrift Fædrelandske Ideer fra 1809: «Vi studse over den mengde melspise som til et måltid frembringes på bondens bord.» Et par år senere skrev han «Almuens ensformige levemaade, indskrænket mesteendels til Melspise, foranlediger en Forbrug av Korn, hvis Størrelse maatte forekomme utrolig, naar ikke Sandheden i Mangelens Stund alt for klart lagdes for Dagen.»²⁴ Uttalelsene kaster lys over hvor viktig kornet var i kostholdet til befolkningen, samtidig som de indirekte også viser at kostholdet var mer variert i det økonomiske sjiktet som Aall tilhørte.

Krigen som Danmark-Norge ble involvert i fra 1807, skapte visse år store forsyningsproblemer fra Danmark. Jacob Aall regnet med at han hadde en befolkning på et par tusen å brødfø, arbeidere og bønder i verkets omkrets. Han gjorde store anstrengelser gjennom sine forretningsforbindelser for å få korn til Nedenes. I tillegg til problemer på grunn av blokade, mistet han også kornladninger da skuter gikk ned, og han hadde økonomiske tap. Men Jacob Aall fikk skaffet det nødvendige slik at befolkningen han følte ansvar for, klarte seg gjennom de problematiske krigsårene.²⁵

Konsekvenser av bøndenes kornkjøp

Fra ut på 1700-tallet fikk bønder tilknyttet Næs jernverk i stor grad sine behov for tilskudd av korn dekket via verket, det var en etablert praksis. Bøndenes forhold til jernverket var lite konfliktfylt i andre halvdel av 1700-tallet, og dette forklarer at bøndene tilknyttet Næs ikke deltok i bondeuroen som da og i begynnelsen av 1800-tallet iblant forekom i Nedenes. En viktig faktor når uro og opprør blant bøndene i amtet skal forklares, er utvilsomt nedenesbefolkningens konstante avhengighet av importert korn, og problemer dette og kornprisene kunne føre til i

Prisen på 1 lest kull betalt til en av jernverkets cirkumferensbønder hvert femte år fra 1726, sett i forhold til prisutviklingen på korn (2/3 bygg, 1/3 rug). «Reallønnsnivået» viser en lavere tendens fra 1760-tallet. Indeksen for 1801 er beregnet etter prisene bøndene betalte, de var i det året høyere enn prisene ved salg til arbeiderne. Diagram basert på Fløystad 1979 s. 564, fig. 14.1. Montasje: KUBEN.

bøndenes forhold til kjøpmenn i byene. Det gjaldt særlig kystbønder som ville beholde rettighetene til danmarksfart og bønder knyttet til Nidelv-vassdraget som tømmerleverandører. Det var jo ikke bare i år med sviktende avlinger at det var behov for import for å forsyne befolkningen i amtet. Den konstante avhengigheten av å kjøpe korn ga bakgrunn for konflikter, og dette toppet seg i opprør mot kjøpmenn i Arendal 1752, i Lofthus-opprøret 1786/87 (mot verkseieren i Froland) og kornopprør i Arendal 1801 og 1813.²⁶ Næs-bøndene deltok altså ikke i disse urolighetene.

Eierne ved Næs ga kreditt når bøndenes inntekter fra leveranser og arbeid ikke dekket deres utgifter til korninnkjøp, andre utgifter og eventuelle lån. Følgen var at bøndene opparbeidet gjeld til verket, særlig i de siste tiårene av 1700-tallet. Stor gjeld fikk som konsekvens at verket tok pant i gårdene, noe som fikk spesielle konsekvenser for en del av bøndene.

Da Jacob Aall kjøpte jernverket 1799, eide verket lite skogeiendom. Aall begynte oppkjøp av pantsatte eiendommer i distriktet, og gjeldstyngede bønder som mistet sine gårdsbruk, ble leilendinger under verket. Aall kjøpte mange eiendommer i sin levetid (han døde 1844). Målet hans var å sikre bedre kontroll over kull, ved og tømmer til sin bedrift, og å sikre seg mot konkurranse fra bykjøpmenn. Det var i de indre bygdene, Åmli og særlig Vegårshei, at mange bønder måtte la Aall overta brukene.

Med grunnlag i undersøkelsen jeg gjorde av Jacob Aalls forhold til bøndene i jernverkets cirkumferens, mener jeg at Aalls oppkjøp av eiendommer må ha vært viktig for at Næs klarte seg lengst av de gamle jernverkene. Verkets masovn, der jern ble framstilt ved hjelp av kull, ble som den siste av de gamle jernverksmasovnene nedblåst i 1909, opptil

tiår etter at masovndriften var slutt ved andre verk. Og når en del bønder måtte finne seg i at Aall overtok bruket deres på grunn av gjeld, var en tungtveiende årsak til gjeldsoppsamlingen, etter alt å dømme, de årlige utgiftene til kjøp av importert mat via jernverket. Bøndene som måtte selge hadde mye skog, men lite dyrka mark, og de måtte kjøpe mye korn. Den internasjonale prisutviklingen med prisstigning på korn bidro til at bøndenes utgifter økte. Inntektene var ikke tilstrekkelig til å dekke bøndenes totale utgifter i regnskapet med verket.²⁷ For bønder i Nedenes som ble verksleilendinger med strenge definerte krav til ytelser, var dette en ny situasjon. Forfedrene deres i dette området av landet hadde i stor grad vært selveiere i generasjoner.

Avsluttende oppsummering

Ved sin geografiske beliggenhet og knappe egenproduserte matressurser ble Nedenes amt tidlig i høy grad påvirket av internasjonale konjunkturer og strømninger. Den økonomiske utviklingen og hvordan folk levde der i tidlig moderne tid, kan ikke forstås uten å ses i sammenheng med oversjøisk handelskontakt med andre land. Amtet ble tidlig preget av kontakt med en internasjonal markedsøkonomi, siden produkter fra egne ressurser, trelast og jern, var etterspurt i andre land. Sammen med inntekter fra skipsfart ga dette muligheter for import av store mengder matvarer der kornvarer, og dermed kornprisene, veide tyngst. Dette var viktig, siden amtet avlet for lite korn til å dekke befolkningens behov.

Sysselsetting av befolkningen i de nevnte næringene bidro til spredning av pengeøkonomi. En stor del av befolkningen i Nedenes livnærte seg derfor av mat som kom fra et annet land, med vekt på korn innkjøpt på et internasjonalt marked. Denne artikkelen har ut fra eksempler fra tidlig moderne tid, vist hva denne transnasjonale importen besto av og kunne bety, og konsekvenser den kan ha fått.

For arbeidergrupper førte dette til en mangesidig avhengighet av arbeidsgiveren. Det påvirket husholdsøkonomien, ved konstant gjeld, og kostholdssammensetningen. Og kosthold og levekårsutvikling hadde fellestrekk med befolkningsgrupper i andre land i Vest-Europa. For bøndene fikk avhengigheten av importert korn og internasjonale konjunkturer særlige konsekvenser for deres forhold til handelspartnerne, kjøpmenn og verkseiere. Stor gjeldsoppsamling var vanlig, og i verste fall kunne dette føre til tap av gårdene. Store deler av befolkningen i amtet fikk altså merke konsekvenser av ulik slag av sin avhengighet av matforsyninger. Dette kom av deres indirekte økonomiske kontakt med andre land i Nord-Europa.

Noter

- 1 Gjertsen 2007.
- 2 Bull 2020 s. 52.
- 3 Fløystad 2007 s. 202. Dyrvik et al. 1979 s. 102. Haugland 2020.
- 4 Fløystad 2003.
- 5 Dyrvik et al. 1979 tabell s. 28, Lunden 2002 s. 196.
- 6 Fløystad 2007 s. 103 ff. tabeller s. 382, 393, befolkning. Herstad 2000 s. 36, 49, 53, kornimport.
- 7 Herstad 2000 s. 306, 378, 379.
- 8 Sætra 1996 (Markedsøkonomi...) s. 67, note 11 s. 182, 183.
- 9 Riksarkivet (RA), Generaltollkammeret, Arendal tolldistrikt, tollregnskap 1853/54. Jeg har analysert tollregnskapet i artikkelen i Aust-Agder-Arv 2012.
- 10 Herstad 2000 s. 36.
- 11 RA, Generaltollkammeret, tollregnskap 1673 og 1674 for Arendal tolldistrikt. Lindstøl 1923 s. 170–174.
- 12 Hamran 1991, Fløystad 1979 s. 634 ff, Fløystad 2007 s. 120.
- 13 Det følgende er basert på Fløystad 1979. Se og Fløystad 1991 og 2017.
- 14 Dokument i RA, Realistisk ordnet avdeling, kasse mangelsaker, pk. 7, dokumenter vedrørende Baaseland og Fossum jernverk.
- 15 Næs jernverks arkiv, eldre del, Nes Verk, Tvedestrand jnr. 375, 394, 395, proviantbøker.
- 16 Se eksempel i Fløystad 1976.
- 17 Omtale av dette i Fløystad 1979, kap. 1: Levekårsforskning, om reallønnsutviklingen s. 252, 259.
- 18 Fløystad 1979 figur 7.7 s. 257 med litteraturhenvisning, data hvert femte år.
- 19 I en artikkel fra 1991 (Fløystad 1991) knyttet jeg mine kostholdsfunn i doktoravhandlingen litt opp til senere undersøkelser av bergverksarbeideres kosthold: Finn Birger Larsens hovedfagsundersøkelse av Rørosarbeiderne fra 1981 og en kostholdsundersøkelse ved et svensk jernverk (Essemyr 1989).
- 20 Omtalen videre bygger på det jeg skriver i skriftserien nr. 5 til Jacob Aall-prosjektet, 2012, basert på kildemateriale i verkets arkiv.
- 21 Fløystad 1979 diagram s. 564
- 22 Fløystad 2003 s. 96, 100.
- 23 Et eksempel: i årene 1805–1807 kjøpte en bonde i Austre-Moland henholdsvis 18 t og vel 25 t til sammen pr. år fra verksmagasinet og fra en kjøpmann i Arendal, mest bygg fra verket og rug fra bykjøpmannen (Fløystad 1979, tab. H.1. s. 610). Se og Fløystad 2014.
- 24 Aall 1809 og Aall 1811.
- 25 «... ingen af mine Arbeidere og Driftsbønder har savnet det nødvendige Brødkorn», skrev Aall 1808 og «... ingen som hører mig til lider virkelig mangel», skrev han i juli 1813. (Breve fra slekten Aalls arkiver s. 176, 189). Aalls innsats for å skaffe forsyninger under krigsårene er ikke systematisk undersøkt.
- 26 Sætra 1996 (Fra opprør ...), Mykland 1996. For senere undersøkelser av disse urolighetene, se artikler i Dørum og Sandvik (red.) 2012.
- 27 Korninnkjøpenes betydning for gjeldsutviklingen er fra min side en teori basert på stikkprøver og kjennskap til bøndernes regnskap med jernverket.

Litteratur

Aall, Jacob: Fædrelandske Ideer, Christiansand 1809

Aall, Jacob: Om Norges Kornhandel, Christiania 1811.

Breve fra slekten Aalls arkiver 1738–1905, Oslo 1948.

Bull, Ida: Lokalsamfunnet i verden. Norske lokalsamfunns plass i den første globaliseringen på 1600–1800-tallet. Oslo 2020.

Dyrvik, Ståle et al. (red.): Norsk økonomisk historie. Band I, 1500–1850. Universitetsforlaget 1997.

- Dørum, Knut og Sandvik, Hilde (red.): *Opptøyer i Norge 1750–1850*, Oslo 2012.
- Essemyr, Mats: *Bruksarbeidernes livsmedelkonsumtion. Forsmark bruk 1730–1880*. Uppsala 1989.
- Fløystad, Ingeborg: *Arbeid, økonomi, kosthold. En arbeiderfamilies levkår ved Baaseland (Næs) jernverk 1726/27*, i *Aust-Agder-Arv 1975–1976*, Arendal 1976.
- Fløystad, Ingeborg: *Arbeidsmandens Lod. Det nødtørftige Brød. Arbeiderlevkår ved Baaseland/Næs jernverk 1725–1807*. Bergen 1979, doktoravhandling 1980.
- Fløystad, Ingeborg: «Det nødtørftige brød». *Bergverksarbeideres kosthold på 1700-tallet*, i B.I. Berg (red.): «Wii Hans». *500 års norsk bergverksdrift – en historisk antologi*. Norsk Bergverksmuseum, skrift nr.6, Kongsberg 1991.
- Fløystad, Ingeborg: *Jernverkene i Nedenes amt: produksjonen på 1700-tallet*. Heimen nr.2 2000.
- Fløystad, Ingeborg: *Bøndene og jernverkene i Nedenes amt på 1700-tallet*. FORTUNA nr.1 Næs jernverksmuseum 2003.
- Fløystad, Ingeborg: *Bønder, byvekst og borgarar. Agders historie 1641–1723*, Agder historielag, Bergen 2007. Kapitlet: *Det daglege brødet. Produksjon, kjøp og sal, kosthold*.
- Fløystad, Ingeborg: *Til Værkets bestandige Drivt. Bøndene rundt Næs jernverk og Jacob Aall*, i *Jacob Aall-prosjektet*, skrift nr. 5, Næs jernverksmuseum 2012.
- Fløystad, Ingeborg: *Skuter, skip og oversjøiske forbruksvarer. Nedeneskysten midt på 1600-tallet*. *Aust-Agder-Arv. Årbok 2012*. Aust-Agder kulturhistoriske senter, Arendal 2012.
- Fløystad, Ingeborg: *Bønder på Landbø og kontakten med Næs jernverk*. I *Dei gav oss ein arv*. Årbok nr.14, Austre-Moland historielag, Arendal 2014.
- Fløystad, Ingeborg: *Jernverksmat og drikke på 1700-tallet. Importert og lokal. Kostholdet på Næs ut fra økonomi og varetilgang*. FORTUNA nr.6, Næs jernverksmuseum 2017.
- Gjertsen, Karl Ragnar: *Nord-Europas viktigste handelsvei. En historisk geografisk skisse*. *Aust-Agder-Arv. Årbok 2007*. Aust-Agder kulturhistoriske senter, Arendal 2007
- Hamran, Ruth: *Søsterkake og bakerovn*. *Aust-Agder-Arv 1991*, Aust-Agder museet, Arendal 1991
- Herstad, John: *I helstatens grep. Kornmonopolet 1735–1788*. Riksarkivaren, skriftserie 8, Oslo 2000.
- Haugland, Håkon: *I sjøfartens tid*. Arendal 1723–1900. Arendal by og regionshistorie bind 2. 2020.
- Larsen, Finn Birger: *Rørosarbeidernes levestandard 1720–1807*. Hovedoppgave i historie, Trondheim 1981.
- Lindstøl, Tallak: *Risør gjennom 200 år*. Risør, 1923.
- Lunden, Kåre: *Norsk landbrukshistorie, nr. 2 1350–1814*. Oslo 2002.
- Mykland, Knut: *Bondeoppløp på Agder våren og sommeren 1813*, i *Vår barndoms have*. Årbok 1996. Vest-Agder fylkesmuseum, Kristiansand 1996.
- Sætra, Gustav: *Markedsøkonomi i Agders bygder 1650–1850*, i A. Tranberg og K. Sprauten (red.): *Norsk bondeøkonomi 1650–1850*. Oslo 1996.
- Sætra, Gustav: *Fra opprør til revolusjon? Agder på 1700-tallet*, i *Vår barndoms have*. Årbok 1996. Vest-Agder fylkesmuseum, Kristiansand 1996.